

JERZY GOŁĘBIEWSKI

## Rola Centralnego Zarządu Wytwórni Wojskowych w rozbudowie przemysłu zbrojeniowego w latach 1922–1927

Z chwilą odzyskania niepodległości państwo polskie stanęło przed koniecznością zorganizowania i uzbrojenia wielosettysięcznej armii. Zasadniczym źródłem jej zaopatrzenia stały się zapasy mobilizacyjne stron uczestniczących w pierwszej wojnie światowej. Z uwagi na geostrategiczne położenie Polski dostawy zagraniczne dla wojska natrafiały na przeszkody czynione przez kraje ościennie. W latach 1919–1920 Ministerstwo Spraw Wojskowych, zmierzając do częściowego zmniejszenia zależności od zakupów importowanych, organizowało własne wytwórnie oraz za pośrednictwem Głównego Urzędu Zaopatrzenia Armii zawierało z firmami prywatnymi liczne umowy, mające na celu uruchomienie produkcji sprzętu uzbrojenia, amunicji i materiałów wybuchowych<sup>1</sup>. Efekty tych usiłowań okazały się nader skromne. W 1921 roku w kraju nie wytwarzano jeszcze broni palnej, zaś wszystkie wytwórnie i warsztaty amunicyjne były w stanie pokryć zaledwie 9,2% zapotrzebowania na amunicję karabinową i około 1,5% na pociski artyleryjskie. Zakłady zbrojeniowe, zaimprovizowane podczas działań wojennych, nie dysponowały odpowiednimi budynkami i posiadały przestarzałe wyposażenie techniczne. Zwłaszcza trudne warunki lokalowe uniemożliwiały rozwinięcie masowej produkcji dla potrzeb armii<sup>2</sup>.

Po zakończeniu wojny z Rosją Sowiecką i podpisaniu traktatu ryskiego we władzach wojskowych ugruntowało się przekonanie o potrzebie stwo-

<sup>1</sup> Szerzej na ten temat: J. Gołębiowski, *Przemysł zbrojeniowy Drugiej Rzeczypospolitej*, Pionki 1993, s. 10–34.

<sup>2</sup> Centralne Archiwum Wojskowe (dalej CAW), Gab. Min., sygn.1.300.1.421. Referat w sprawie organizacji przemysłu amunicyjnego z 10 grudnia 1921 r.

zenia w Polsce nowoczesnego przemysłu zbrojeniowego. Według ekspertów Sztabu Generalnego realizacja tego zadania wymagała nakładów finansowych w wysokości 250 mln dolarów. Konieczność poniesienia ogromnych kosztów motywowana była ogólnym niedorozwojem przemysłowym kraju oraz słabością tzw. inicjatywy prywatnej, niezdolnej do samodzielnego udźwignięcia poważniejszych przedsięwzięć inwestycyjnych. Wobec tego, że kapitał prywatny nie mógł sprostać wielkim wydatkom na przemysł zbrojeniowy, państwo zmuszone było do zaangażowania własnych środków finansowych w rozmiarach umożliwiających wybudowanie fabryk zdolnych do pokrycia co najmniej 20% zapotrzebowania wojennego na broń, amunicję i sprzęt wojskowy. W Ministerstwie Spraw Wojskowych przeważał pogląd, że należy dokonać reorganizacji lub likwidacji istniejących zakładów oraz rozpocząć bezzwłocznie budowę wytwórni rządowych, co przyczyni się do rychłego rozwoju wielu gałęzi przemysłu i stanowić będzie solidną podstawę przyszłych inwestycji zbrojeniowych<sup>3</sup>.

Do grona zwolenników takiego rozwiązania należał ówczesny minister spraw wojskowych gen. Kazimierz Sosnkowski. Na jego polecenie Wydział Przemysłu Wojennego MSWojsk. przystąpił w 1921 roku do opracowania planu budowy szeregu nowych zakładów zbrojeniowych<sup>4</sup>. Program ów. w swej pierwszej wersji obejmował najpilniejsze potrzeby inwestycyjne i przewidywał powstanie czterech wytwórni rządowych: karabinów, amunicji, sprawdzianów i materiałów wybuchowych oraz dwóch fabryk prywatnych: samolotów i naprawy armat<sup>5</sup>.

Z inicjatywy ministra Sosnkowskiego Komitet Ekonomiczny Ministrów powołał 29 kwietnia 1922 Centralny Zarząd Wytwórni Wojskowych. Uchwała KEM zobowiązywała CZWW do przejęcia, usprawnienia funkcjonowania i eksploatacji wytwórni zarządzanych dotychczas przez departamenty MSWojsk. oraz nakładała nań zadanie budowy nowych zakładów zbroje-

---

<sup>3</sup> CAW, Biuro Adm. Armii, sygn.I.300.54.93. Mowa szefa Administracji Armii gen. Józefa Czikiela na pierwszym inauguracyjnym posiedzeniu rady nadzorczej Centralnego Zarządu Wytwórni Wojskowych 21 czerwca 1922 r.

<sup>4</sup> CAW, GISZ, sygn.I.303.4.141, k.60. Przemówienie szefa Administracji Armii gen. bryg. Aleksandra Litwinowicza wygłoszone 23 lutego 1938 r. w Zakładach Południowych w Stalowej Woli do posłów i senatorów – członków komisji budżetowych i wojskowych Sejmu i Senatu.

<sup>5</sup> W maju 1923 r., w związku z przyznaniem Polsce pożyczki francuskiej program inwestycyjny został poszerzony o budowę fabryki silników lotniczych, związków azotowych oraz wytwórni chloru i chlorku wapnia. Zob. CAW, Kanc. SG, sygn.I.303.2.18. Plan rozbudowy przemysłu wojennego w Polsce do końca 1930 r., s. 4–5.

niowych w myśl planów ustalonych przez Ministerstwo Spraw Wojskowych<sup>6</sup>. Według statutu z 27 czerwca 1922 Centralny Zarząd posiadał szeroką autonomię, faktycznie jednak był silnie uzależniony od władz wojskowych. Minister spraw wojskowych mianował większość członków rady nadzorczej. Funkcję przewodniczącego rady pełnił każdorazowo szef Administracji Armii, a zasiadali w niej szefowie odpowiednich departamentów i wydziałów. Wysocy urzędnicy tego resortu wywierali przemożny wpływ na kierunki pracy i zadania CZWW, który przez to pełnił w rzeczywistości funkcję agendy MSWojsk.<sup>7</sup> Rada nadzorcza na stanowisko dyrektora generalnego powołała inż. Józefa Krzyżanowskiego, poprzednio dyrektora jednego z największych zakładów metalurgicznych w Rosji, w czasie pierwszej wojny światowej kierującego budową wytwórni amunicyjnych w Carycynie i na Uralu<sup>8</sup>.

CZWW nie spieszył się z wykonaniem uchwały KEM w sprawie przejęcia istniejących wytwórni wojskowych. W latach 1922–1925 departamenty MSWojsk. przekazały pod jego kierownictwo osiem zakładów: Państwową Fabrykę Karabinów w Warszawie, Wytwórnię Kapsli i Kapiszonów w Toruniu, Wytwórnię Zapalników Artyleryjskich i Wytwórnię Amunicji Karabinowej w Warszawie, Wytwórnię Kuchen Polowych w Rzeszowie, Wytwórnię Wozów Taborowych i Rymarnię w Krakowie, Wytwórnię Wozów Taborowych w Poznaniu oraz Przetwórnię Materiałów Wybuchowych w Bydgoszczy. W większości przypadków wymienione zakłady miały być zlikwidowane, a ich wytwórczość przeniesiona do nowo budowanych fabryk zbrojeniowych. Dyrekcja Główna CZWW od samego początku traktowała „stare” wytwórnie jako zbędne obciążenie, a cały swój wysiłek skoncentrowała na przygotowanie się do realizacji programu inwestycyjnego, opracowanego przez Ministerstwo Spraw Wojskowych<sup>9</sup>.

---

<sup>6</sup> CAW, Biuro Adm. Armii, sygn.I.300.54.93. Protokół z pierwszego inauguracyjnego posiedzenia rady nadzorczej Centralnego Zarządu Wytwórni Wojskowych 21 czerwca 1922 r.

<sup>7</sup> Statut Centralnego Zarządu Wytwórni Wojskowych, [w:] Dziennik Rozkazów MSWojsk. nr 26 z 27 czerwca 1922 r., poz. 390; Sprawozdanie Kontroli Państwowej za 1922 r., z. II, s. 36.

<sup>8</sup> A. Litwinowicz. *Przemysł wojenny w okresie dwudziestolecia*, „Niepodległość”, t. 6. Londyn 1958, s. 154.

<sup>9</sup> CAW, Biuro Adm. Armii, sygn.I.300.54.178. Krótki referat o państwowym przemyśle wojennym skoncentrowanym w Centralnym Zarządzie Wytwórni Wojskowych z 18 grudnia 1925 r.; CAW, Korp. Kontr. sygn.I.300.16.951. Raport szczegółowy w sprawie preliminarza budżetowego CZWW na rok 1924 dla ministra spraw wojskowych z 29 września 1923 r.

Ministerstwo to już w maju 1922 zleciło specjalnej komisji pod przewodnictwem płk. Jerzego Dunajewskiego przygotowanie wniosków w sprawie lokalizacji projektowanych wytwórni. Komisja, dokonując wyboru terenów pod budowę zakładów przemysłu zbrojeniowego, stanęła przed trudnym zadaniem pogodzenia przesłanek strategicznych z wymogami ekonomicznymi, na co szczególną uwagę zwracało Ministerstwo Skarbu, sprzeciwiając się zdecydowanie rozmieszczeniu fabryk państwowych na obszarach pozbawionych podstawowych urządzeń infrastrukturalnych<sup>10</sup>. Stanowisko to z góry wykluczało możliwość usytuowania nowych wytwórni na zaniedbanych terenach położonych w widłach Wisły i Sanu. Wobec tego władze wojskowe zmuszone były zlokalizować większość projektowanych obiektów przemysłowych na Kielecczyźnie – w północnej części tzw. „trójkąta bezpieczeństwa”, ograniczonej od wschodu Wisłą, od zachodu koleją Dęblin–Radom–Skarżysko, od południa linią Skarżysko–Ostrowiec–Sandomierz. Obszar ten od południowego zachodu obejmował znaczną część Zagłębia Staropolskiego i posiadał niezłe połączenia komunikacyjne z Warszawą, Łodzią, Częstochową, Zagłębiem Dąbrowskim i Śląskiem. Dążenie do zminimalizowania kosztów skłoniło Ministerstwo Spraw Wojskowych do wytypowania pod budowę nowych fabryk terenów stanowiących własność skarbu państwa<sup>11</sup>. W Radomiu na gruntach folwarku państwowego „Mariackie” zlokalizowano Państwową Wytwórnę Broni, na obszarze Nadleśnictwa Skarżysko powstać miała Państwowa Wytwórnia Amunicji Karabinowej i Działowej, zaś we wsi Zagożdżon k. Dęblina tereny pod budowę otrzymała Państwowa Wytwórnia Prochu i Materiałów Kruszących. Jedyne Państwową Wytwórnę Sprawdzianów, jako zakład pomocniczy dla całego przemysłu zbrojeniowego, umiejscowiono na Powązkach w Warszawie, na gruntach przekazanych Ministerstwu Spraw Wojskowych<sup>12</sup>.

Wymienione zakłady zbrojeniowe projektowane były z myślą o uniezależnieniu kraju od importu niektórych podstawowych rodzajów broni, amunicji i materiałów wybuchowych, niezbędnych na wypadek wojny. Owe tendencje autarkiczne znalazły wyraz w 10-letnim planie zakupów wojskowych, opracowanym w połowie 1922 roku. W okresie tym fabryki CZWW dostarczyć miały 1 200 000 karabinów, 2 500 000 pocisków artyleryjskich

---

<sup>10</sup> CAW, Biuro Adm. Armii, sygn.I.300.54.124. Pismo ministra skarbu nr 1403/D.B./3 z 22 lipca 1922 r. do ministra spraw wojskowych.

<sup>11</sup> W. Leszkowicz, *Państwowy przemysł zbrojeniowy w Polsce w latach 1918–1939* (maszynopis pracy doktorskiej w Bibliotece Instytutu Historii PAN), s. 46–47.

<sup>12</sup> CAW, PWU, sygn.I.363.2.68. Sprawozdanie Państwowych Wytwórni Uzbrojenia za rok 1930, s. 11, 17 i 24.

różnych kalibrów (75, 105, 155 mm), 300 mln naboju karabinowych, 240 000 sprawdzianów, 7200 ton prochu bezdymnego. Wartość tych zamówień oszacowana została na około 82 mln dolarów<sup>13</sup>. Dążenie Ministerstwa Spraw Wojskowych do zapewnienia minimalnego stopnia samowystarczalności w zakresie głównych składników uzbrojenia znalazło swój wyraz w określeniu zdolności wytwórczych projektowanych fabryk, które w każdym asortymencie wytwarzanych wyrobów miały wielokrotnie przewyższać moce produkcyjne dotychczas istniejących wytwórni (*Tabela 1*).

Według harmonogramu ustalonego przez Ministerstwo Spraw Wojskowych uruchomienie fabryk w Radomiu i Zagożdżonie (od roku 1927 Pionki) miało nastąpić w połowie 1924 roku, zaś wytwórni amunicji w Skarżysku pod koniec następnego roku. Napięte terminy skłoniły Dyрекcję Główną do rozpoczęcia inwestycji w 1923 roku i równoczesnego prowadzenia robót budowlanych przy wszystkich obiektach pomimo niekompletnej dokumentacji technicznej i kosztorysowej<sup>14</sup>. W praktyce dotrzymanie tego harmonogramu okazało się niemożliwe, a wykonanie planowych założeń nosiło znamiona improwizacji. Odpowiedzialność za ten stan rzeczy ponosiły władze wojskowe, zgłaszające do programu CZWW coraz to nowe postulaty inwestycyjne. W 1924 roku Ministerstwo Spraw Wojskowych podjęło szereg decyzji o wzbogaceniu asortymentu produkcji oraz powiększeniu zdolności wytwórczych fabryk budowlanych w rejonie bezpieczeństwa. W Zagożdżonie równoległe z wytwórnią prochu bezdymnego miały być uruchomione dwa nowe wydziały: kwasu azotowego i bawełny strzelniczej o wydajności 5 ton na dobę<sup>15</sup>. W planie budowy fabryki amunicji w Skarżysku uwzględniono dodatkowo podniesienie mocy wytwórczych urządzeń do tłoczenia ciężkich pocisków artyleryjskich, a także powiększenie wydziału elaboracji, gdzie oprócz naboju własnych miała być nabijana i scalana amunicja wytwarzana w Zakładach Starachowickich<sup>16</sup>.

---

<sup>13</sup> CAW, Oddz. IV SG, sygn. 559 (stara sygn.) Referat inż. Józefa Krzyżanowskiego w sprawie Centralnego Zarządu Wytwórni Wojskowych z 5 listopada 1925 r.

<sup>14</sup> CAW, Biuro Adm. Armii, sygn.I.300.54.124. Dotychczasowa działalność CZWW. Sprawozdanie z 26 października 1923 r.

<sup>15</sup> W 1924 r. CZWW nie otrzymał na ten cel dodatkowych kredytów, wobec tego powiększył o 3 mln zł nakłady na wytwórnię w Zagożdżonie kosztem środków przeznaczonych na budowę fabryk w Radomiu i Skarżysku. Zob. Biuro Adm. Armii, sygn.I.300.54.154. Pismo głównego dyrektora CZWW Józefa Krzyżanowskiego do szefa Administracji Armii z 27 maja 1924 r.

<sup>16</sup> CAW, Oddz. IV SG, sygn. 559. Referat inż. Józefa Krzyżanowskiego z 5 listopada 1925 r.



Uzupełnienia programowe przyczyniły się do wystąpienia znacznych zaległości w realizacji inwestycji zbrojeniowych. W rezultacie dopiero w 1925 roku przystąpiono do rozruchu dwóch wydziałów – prochu i dynamonu w Zagożdżonie oraz oddano do eksploatacji Państwową Wytwórnę Sprawdzianów w Warszawie. W pozostałych fabrykach rozpoczęły wówczas pracę jedynie wydziały wytwarzające oprzyrządowanie do instalowanych maszyn. Największe komplikacje wystąpiły przy uruchamianiu wytwórni broni w Radomiu, mającej w myśl pierwotnych założeń przejąć zadania produkcyjne Państwowej Fabryki Karabinów w Warszawie<sup>17</sup>. Tymczasem w Ministerstwie Spraw Wojskowych w związku z rewizją planu uzbrojenia armii zapadła decyzja o zastąpieniu karabinu długiego „Mauser” wz. 98 uniwersalnym karabinkiem krótkim tego samego typu, dostosowanym dla potrzeb piechoty i kawalerii. Wzrost zapotrzebowania na unowocześnioną broń strzelecką spowodował, że ministerstwo to w październiku 1925 roku zrezygnowało ostatecznie z zamiaru likwidacji Fabryki Karabinów i określiło zdolności wytwórcze obu wytwórni: 50 000 kbk w fabryce warszawskiej i 150 000 kbk w Radomiu<sup>18</sup>. Zmiany w konstrukcji karabinów wymagały dodatkowych zakupów narzędzi i części oraz adaptacji zainstalowanych już obrabiarek, co znacznie podnosiło koszty inwestycji i powodowało długotrwałą zwłokę w rozpoczęciu seryjnej produkcji kbk w fabryce radomskiej<sup>19</sup>.

Dotrzymaniu harmonogramu inwestycji zbrojeniowych nie sprzyjała również ogólna sytuacja gospodarcza kraju, w szczególności tzw. kryzys stabilizacyjny, wywołany przejściem od marki polskiej do złotego oraz związana z nim polityka oszczędnościowa Władysława Grabskiego i jego następcy na stanowisku ministra skarbu Jerzego Zdziechowskiego. Redukcje w wydatkach państwowych powodowały, że modyfikacjom programowym CZWW nie towarzyszył odpowiednio wysoki wzrost nakładów finanso-

---

<sup>17</sup> Pierwszą próbną partię karabinów „Mauser” Państwowa Fabryka Karabinów w Warszawie wyprodukowała w czerwcu 1922 r., a od jesieni 1925 r. rozpoczęła seryjną produkcję kbk. Zob. CAW, PWU, sygn.I.363.2.68. Sprawozdanie Państwowych Wytwórni Uzbrojenia za rok 1930, s. 2.

<sup>18</sup> CAW, Kanc. SG, sygn.I.303.2.20. Pismo szefa Sztabu Generalnego gen. dyw. Halera do ministra spraw wojskowych z 1 września 1925 r. w sprawie inspekcji wojskowych w Radomiu i Skarżysku: CAW, Oddz. IV SG, sygn. 559. Pismo ministra spraw wojskowych gen. Władysława Sikorskiego L.941/25 z 5 października 1925 r. Dyrektywy do budżetu na 1926 r.

<sup>19</sup> CAW, Oddz. IV SG, sygn. 559. Referat inż. Józefa Krzyżanowskiego... z 5 listopada 1925 r.

wych, co w konsekwencji przyczyniało się do wydłużenia cykli inwestycyjnych i dodatkowego wzrostu kosztów budowanych obiektów<sup>20</sup>.

Rozszerzenie zadań inwestycyjnych CZWW pociągało za sobą istotne zmiany w kosztorysach powstających fabryk. Według nowego preliminarza kosztów, opracowanego na jesieni 1925 roku, planowane nakłady wzrosły o ponad 59% z 49 mln zł do 78 mln zł (*Tabela 2*). W okresie od stycznia 1923 roku do 31 marca 1927 roku rzeczywiste wydatki na ten cel wynosiły 57,9 mln zł, czyli 74% sumy kosztorysowej z roku 1925<sup>21</sup>. W przeważającej części pokrywane były ze środków budżetowych Ministerstwa Spraw Wojskowych. Według preliminarza na rok 1923 CZWW otrzymał na inwestycje i cele eksploatacyjne 83 mld marek polskich, przy przeliczeniu jednego franka na 1400 marek. Nakłady inwestycyjne – jako wydatki nadzwyczajne – wyodrębniono w budżecie dopiero po wprowadzeniu złotego. Wynosiły one kolejno: w 1924 roku – 10,6 mln zł, w 1925 – 15 mln zł, w 1926 – 10,5 mln zł<sup>22</sup>. Oprócz tego program rozwoju przemysłu zbrojeniowego finansowany był częściowo z kredytu francuskiego, przyznanego Polsce w 1923 roku. Zgodnie z porozumieniem zawartym z francuską misją wojskową na rozbudowę tego przemysłu zarezerwowano 120 mln franków. Kwota ta nie została wykorzystana w całości, ponieważ rząd polski zrezygnował w 1925 roku z części pożyczki francuskiej<sup>23</sup>. W ramach tego kredytu CZWW za pośrednictwem Polskiej Misji Wojskowej Zakupów w Paryżu zamówił we Francji maszyny i urządzenia za 28,3 mln franków, co stanowiło równowartość około 11 mln zł<sup>24</sup>.

---

<sup>20</sup> *Uwagi o stanie armii gen. Władysława Sikorskiego. Memoriał opracowany w lutym, a uzupełniony w kwietniu 1926 r.* Wstęp i oprac. M. Cieplewicz, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1981, z. 1, s. 200–201.

<sup>21</sup> CAW, Korp. Kontr. sygn.I.300.16.951. Pismo zastępcy II wiceministra spraw wojskowych gen. Władysława Langerera do prezesa Najwyższej Izby Kontroli z 30 listopada 1933 r. w sprawie likwidacji CZWW.

<sup>22</sup> CAW, Biuro Adm. Armii, sygn.I.300.54.124. Dotychczasowa działalność CZWW. Sprawozdanie z 26 października 1923 r.; CAW, Biuro Budż. MSWojsk., sygn.I.300.57.10. Preliminarz budżetowy Rzeczypospolitej Polskiej na rok 1925, cz. 6. MSWojsk. Załącznik 6: CAW, CZWW, sygn.I.363.1.5. V sprawozdanie i bilans Centralnego Zarządu Wytwórni Wojskowych za okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1926 r.

<sup>23</sup> MSWojsk. z tej części pożyczki spożytkowało jedynie 49,3 mln franków na zakup maszyn i narzędzi dla zakładów zbrojeniowych. Zob. K. Krzyżanowski, *Wydatki wojskowe Polski w latach 1918–1939*, Warszawa 1976, s. 125–126.

<sup>24</sup> CAW, Korp. Kontr., sygn.I.300.16.951. Raport szczegółowy w sprawie preliminarza budżetowego CZWW na rok 1924 dla ministra spraw wojskowych z 29 września 1923 r.:

Trudności finansowe i załamanie harmonogramu działalności CZWW nie powstrzymały władz wojskowych przed próbą zdefiniowania długofalowej polityki w zakresie inwestycji przemysłowych. Jej podstawą stały się „Wytyczne rozbudowy przemysłu wojennego”, sformułowane w lipcu 1924 r. przez szefa Sztabu Generalnego gen. Stanisława Hallera. Postulowały one osiągnięcie najpóźniej do 1935 r. całkowitej samowystarczalności kraju na wypadek wojny. Służyć temu miała dalsza planowa rozbudowa państwowego przemysłu zbrojeniowego, przystosowanie przemysłu prywatnego do potrzeb mobilizacyjnych wojska, stworzenie wystarczających zapasów sprzętu, broni i amunicji oraz zorganizowanie trzymiesięcznych rezerw surowców i materiałów, niezbędnych dla funkcjonowania fabryk podczas konfliktu zbrojnego<sup>25</sup>.

Na początku 1926 r. Departament Przemysłu Wojennego MSWojsk. zgodnie z wytycznymi szefa Sztabu Generalnego przygotował „Plan rozbudowy przemysłu wojennego w Polsce do końca 1930 r.”. Program ów uwzględniał najkonieczniejsze inwestycje we wszystkich rodzajach uzbrojenia. Szczególną rolę przypisywał Centralnemu Zarządowi Wytwórni Wojskowych, na który nakładał obowiązek ukończenia budowanych zakładów oraz podjęcia nowych zadań inwestycyjnych, m.in. uruchomienia produkcji ciężkich karabinów maszynowych w Radomiu, budowy fabryki gazów bojowych i rozpoczęcia wyrobu pocisków gazowych w Skarżysku, zwiększenia wydajności instalacji do wytwarzania prochu bezdymnego w Zagożdżoniu<sup>26</sup>.

W planie tym pojawiły się dążenia władz wojskowych do aktywizacji polityki w zakresie pozyskiwania surowców strategicznych. Nakłady na badania geologiczne, w kwocie 600 000 zł, doprowadzić miały do odkrycia w rejonie bezpieczeństwa złóż węgla kamiennego, rud miedzi, cynku, ołowiu, pirytów. Preliminowano prawie 800 000 zł na różnorodne próby laboratoryjne, zmierzające do otrzymania surowców zastępczych, m.in. kauczuku syntetycznego ze spirytusu gorzelnianego, aluminium z gliniek kaolinowych, siarki z gipsu, produktów naftowych z łupków bitumicznych. Dla

---

CAW, Biuro Adm. Armii, sygn.I.300.54.178. Pismo dyrektora głównego CZWW inż. Józefa Krzyżanowskiego do szefa Administracji Armii z 25 maja 1925 r.

<sup>25</sup> CAW, Kanc. SG, sygn.I.303.2.18. Wytyczne przemysłu wojennego w latach 1925–1935. Pismo szefa Sztabu Generalnego gen. Stanisława Hallera do szefa Administracji Armii z 24 lipca 1924 r.: sygn.I.303.2.20. Referat w sprawie rozwoju armii na stopie pokojowej z 18 sierpnia 1924 r., s. 20.

<sup>26</sup> CAW, Kanc. SG, sygn.I.303.2.18. Plan rozbudowy przemysłu wojennego w Polsce do końca 1930 r.



przedsiębiorstw prywatnych, angażujących kapitały w przetwórstwo surowcowe, przewidziano w planie subwencje, pożyczki, cła ochronne, gwarancje zamówień państwowych. Spodziewano się, że dzięki pomocy rządowej możliwe będzie uruchomienie czterech pieców elektrycznych do wytopu stali w hutach w Ostrowcu i Starachowicach, a także przeniesienie z Poznania do rejonu bezpieczeństwa jedynej w Polsce, nieczynnej od 1924 roku huty miedzi. Projektowano lokalizację w tym rejonie zakładów przetwórstwa miedzi, należących do Walcowni Metali S.A. w Dziejicach oraz utworzenie w okolicach Skarżyska wytwórni chloru płynnego, jako zakładu filialnego S.A. „Azot” w Jaworznie<sup>27</sup>.

Całkowite koszty planu rozbudowy przemysłu wojennego wynieść miały około 90 mln zł. Terminowe wykonanie programu wymagało nakładów rządu 18–20 mln zł rocznie. Tymczasem skarb państwa nie mógł podołać bieżącym potrzebom inwestycyjnym. Wydatki budżetowe Ministerstwa Spraw Wojskowych na rok 1926 zredukowane zostały o 25%. W preliminarzu tego resortu na rok 1927 zarezerwowano na inwestycje 12 mln zł, która to kwota została następnie pomniejszona do 11,5 mln zł. Ograniczenia te skłoniły władze wojskowe do skoncentrowania środków finansowych na zadaniach CZWW znajdujących się w zaawansowanym stadium realizacji<sup>28</sup>. Z konieczności szereg inwestycji objętych planem odłożono na później, tak że dopiero u schyłku lat trzydziestych stały się ponownie częścią programu rozbudowy przemysłu zbrojeniowego.

W związku ze zmniejszeniem dotacji z budżetu państwa w kręgach wojskowych pojawiły się głosy krytyczne pod adresem Dyrekcji Głównej CZWW. W szczególności Departament Przemysłu Wojennego zarzucał jej „przyzwyczajenie do rosyjskiego rozmachu” oraz podejmowanie zadań inwestycyjnych przerastających możliwości finansowe państwa. Krytyka ta, nie zawsze uzasadniona, mająca raczej charakter sporu kompetencyjnego, zbiegła się w czasie z dążeniem Ministerstwa Spraw Wojskowych do reorganizacji zarządzania zakładami zbrojeniowymi umożliwiającej poprawę ich efektywności<sup>29</sup>. Przewidywane zmiany zmierzały w kierunku upodob-

---

<sup>27</sup> CAW. Kanc. SG, sygn.I.303.2.18. Załączniki 8 i 9 do planu rozbudowy przemysłu wojennego.

<sup>28</sup> CAW. Kanc. SG, sygn.I.303.2.18. Pismo szefa Departamentu X Przemysłu Wojennego do szefa Sztabu Generalnego z 12 czerwca 1926 r. L.715/tjn.26; Dyrektywy do budżetu na rok 1927. Pismo z 23 sierpnia 1926 r. oraz raport szefa Sztabu Generalnego w sprawie budżetu mobilizacyjnego na 1927 r.

<sup>29</sup> *Uwagi o stanie armii gen. Władysława Sikorskiego. Memorial*, s. 200–201.

nienia zasad działania niektórych wytwórni wojskowych do reguł obowiązujących przedsiębiorstwa prywatne<sup>30</sup>. Oczekiwaniom tym wychodziło na przeciw rozporządzenie Prezydenta RP z 17 marca 1927 „o wydzieleniu z administracji państwowej przedsiębiorstw państwowych przemysłowych, handlowych i górniczych oraz ich komercjalizacji”<sup>31</sup>.

W pierwszej kolejności przepisy nowego prawa znalazły zastosowanie w odniesieniu do fabryk zbrojeniowych administrowanych przez CZWW. Na podstawie rozporządzenia wykonawczego Rady Ministrów z 22 kwietnia 1927 powołano dwa przedsiębiorstwa skomercjalizowane o odrębnej osobowości prawnej: Państwową Wytwórnię Prochu i Materiałów Kruszących oraz Państwowe Wytwórnie Uzbrojenia w Warszawie. Do składu PWU włączono cztery zakłady: Państwową Fabrykę Karabinów i Państwową Fabrykę Sprawdzianów w Warszawie, Państwową Fabrykę Broni w Radomiu oraz Państwową Fabrykę Amunicji w Skarżysku<sup>32</sup>.

Utworzenie Państwowej Wytwórni Prochu oraz wyodrębnienie Państwowych Wytwórni Uzbrojenia oznaczało w praktyce kres istnienia Centralnego Zarządu Wytwórni Wojskowych. W miejsce Dyrekcji Głównej powołana została Komisja Likwidacyjna CZWW, której zadaniem było uregulowanie należności i zobowiązań zaciągniętych przez byłe władze tej instytucji oraz wyzbycie się pozostałego jeszcze majątku<sup>33</sup>.

W końcowej fazie działalności CZWW przemysł zbrojeniowy nie był jeszcze przygotowany do rozwinięcia produkcji na wielką skalę. Zakłady wojskowe, nie mając należytego oparcia w innych gałęziach przemysłu, odczuwały niedostatek surowców, narzędzi, obrabiarek i wykwalifikowanych kadr pracowniczych. Mogły więc pokrywać tylko niewielką część zapotrzebowania wojennego; w zakresie broni ręcznej zdolności te wynosiły 7.2%, amunicji małokalibrowej – 11.5%, amunicji artyleryjskiej od 13% do 42% w zależności od kalibru, prochu – 7.5%. Nie wytwarzano wówczas jeszcze karabinów maszynowych, dział, czołgów, silników lotniczych. Niemniej jednak w latach 1922–1927, w związku z budową zakładów zbrojeniowych

---

<sup>30</sup> S. Sosabowski, *Osobowość prawna fabryk wojskowych*, „Bellona” 1926, t. XXI, z. 3, s. 288–289.

<sup>31</sup> Dz. URP 1927, nr 25, poz. 195.

<sup>32</sup> CAW, Biuro Adm. Armii, sygn.I.300.54.284. Statut przedsiębiorstwa Państwowe Wytwórnie Uzbrojenia; Dz. URP 1927, nr 43, poz. 382.

<sup>33</sup> CAW, Korp. Kontr. sygn.I.300.16.951. Notatka na konferencję w sprawie rozliczeń finansowych z firmami „Tabor” w Krakowie i „Mars” w Rzeszowie.

na Kielecczyźnie, pojawiły się szanse na zwiększenie produkcji wyrobów stanowiących podstawę wyposażenia armii<sup>34</sup>.

Nie ulega wątpliwości, że działalność inwestycyjna Centralnego Zarządu Wytwórni Wojskowych była pierwszą udaną próbą programowego rozwoju wybranych gałęzi przemysłu przy użyciu kapitałów państwowych. W Polsce – kraju zacofanym – stworzono ramy organizacyjne, które w praktyce potwierdziły zasadność udziału państwa w rozbudowie przemysłu zbrojeniowego. Dzięki inicjatywie władz wojskowych zaistniały realne podstawy industrializacji w rejonie bezpieczeństwa.

---

<sup>34</sup> P. Stawecki, *Polityka wojskowa Polski 1921–1926*, Warszawa 1981, s. 104.

Tabela 1

Projektowane zdolności wytwórcze fabryk zbrojeniowych  
budowanych przez CZWW

Lp.	Nazwa fabryki	Asortyment wyrobów	Projektowana zdolność wytwórcza	
			Dzienna	Roczna
1.	Państwowa Wytwórnia Prochu i Materiałów Kruszących w Zagożdżoniu	Proch bezdymny	2500 kg	750 000 kg
		Dynamon	1000 kg	300 000 kg
		Proch czarny	500 kg	150 000 kg
2.	Państwowa Wytwórnia Amunicji w Skarżysku	Pociski 75 mm	1000 szt.	300 000 szt.
		Pociski 105 mm	300 szt.	90 000 szt.
		Pociski 155 mm	150 szt.	45 000 szt.
		Naboje karabin.	100 000 szt.	30 000 000 szt.
3.	Państwowa Wytwórnia Broni w Radomiu	Karabiny typu „Mauser”	500 szt.	150 000 szt.
4.	Państwowa Wytwórnia Sprawdzianów w Warszawie	Sprawdziany wszelkich typów	80 szt.	24 000 szt.

Źródło: CAW, Biuro Adm. Armii, sygn.I.300.54.178. Krótki referat o państwowym przemyśle wojennym skoncentrowanym w Centralnym Zarządzie Wytwórni Wojskowych z 18 grudnia 1925

Tabela 2

Wzrost kosztów budowy fabryk CZWW w latach 1924–1925

Lp.	Nazwa wytwórni	Według kosztorysu wstępnego z 1924 r.	Według kosztorysu z I X 1925	Wzrost kosztów prelimin. w %
1.	Państwowa Wytwórnia Prochu	10 610 000	23 300 000	119,8
2.	Państwowa Wytwórnia Amunicji	20 867 175	29 659 864	42,1
3.	Państwowa Wytwórnia Broni	16 022 535	23 472 525	46,5
4.	Państwowa Wytwórnia Sprawdzianów	1 606 769	1 697 769	5,7
	Razem	49 098 271	78 130 168	59,1

Źródło: CAW, Korp. Kontr., sygn.I.300.16.951 Wykaz sum kosztorysowych wytwórni CZWW.